

NEKOLIKO PRIMJERA IZ LATINITETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Latinski jezik bio je jezik znanosti i kulture uopće u mnogim zemljama Europe sve do 18. stoljeća. Pojam „latinitet“ obuhvaća sve vrste tekstova pisanih na latinskom jeziku, od antičkog doba do 20. stoljeća.

Za vrijeme rimske okupacije i kolonizacije ovih zemalja latinski jezik proširio se na područje Balkana. Kao jezik pismenosti latinski postoji u nas sve tamo od 9. stoljeća. Na ovome tlu, zajedno sa domaćom književnošću, i književnost na latinskom dala je vrijedna djela. Kao jezik školovanih ljudi latinski je bio sredstvo komunikacije s ostalim svijetom. U mnogim školama, naročito u isusovačkim i franjevačkim, učio se latinski i aktivno i pasivno. Produkcija latiniteta u Bosni i Hercegovini, razumljivo, nije velika. Latinitet ovoga terena, koliki god i kakav god bio, važan je za kulturnu povijest Bosne i Hercegovine. Pored književnosti pisane na turskom i arapskom jeziku, pored književnosti na hrvatskom i srpskom jeziku, postoji i književnost pisana i na latinskom jeziku. Latinskim jezikom pisali su i njime se služili pretežno rimskokatolički svećenici-franjevci i neznatno isusovci krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Na latinskom pisana su vjerska djela, neznatno filozofska djela, povijesna, memoari-kronike, filološko-lingvistička, retorička djela, razne tzv. okružnice, izvještaji, nekrolozi, matice krštenih, umrlih, šematizmi, poneki udžbenici-gramatike, medicinski spisi, a tek u 19. stoljeću stvara se i poezija (ode i elegije). Mnoga od spomenutih djela danas su rariteti. Nešto materijala nalazi se u rukopisima, nešto u nas, nešto u Rimu. Kao internacionalni jezik, latinski je služio za izražavanje opće tematike, osjećaja i razmišljanja o prilikama u nas. U mnogim se tekstovima, naročito u kronikama, povijesnim spisima i izvještajima apostolskih vikara govori o životu i običajima, o povijesti i uopće o prilikama i neprilikama u ovim zemljama za turske vladavine.

U ovom kraćem pregledu nastojat ćemo dati sliku latinitete u BiH.

Rijetki su tekstovi sačuvani iz vremena srednjovjekovne Bosne. Za vrijeme turske okupacije i u doba austrougarske monarhije, dakle kroz četiri stoljeća, latinskim jezikom pišu uglavnom franjevci. Tekstovima je najbogatije 18. i 19. stoljeće. Autori svoja djela pišu i tiskaju

u Italiji, Mađarskoj, Austriji i Hrvatskoj, za vrijeme svojih studija u tim zemljama. Istom u 19. stoljeću dolazi do razvitka franjevačkih škola, otvaranja gimnazija i reforme školskoga sistema. Isusovačka gimnazija u Travniku, osnovana 1882, pored Prve gimnazije u Sarajevu, osnovane 1879, bila je prva klasična gimnazija u Bosni i najbolja gimnazija na Balkanu. U njoj se naročito solidno izučavao latinski i starogrčki jezik.

Rekli smo što je pisano na latinskom jeziku. Ističemo da je lijepa književnost zastupljena vrlo slabo, tako da je gotovo nemoguće izabrati za naše vrijeme i našu publiku interesantan tekst u nekim odama i elegijama iz sredine 19. stoljeća. Sredinom 19. st., sa buđenjem nacionalne svijesti (ilirizam), dolazi do širenja djelokruga literarnog rada na područje književnosti, filologije i lingvistike. Sačuvano je desetak latinskih oda i elegija prigodna i pohvalna karaktera ili nabožna sadržaja. Ali, među raznim drugim tekstovima: historiografskim, memoarskim, filozofskim, može se naći ulomaka i od književne vrijednosti, pisanih sa maštom i smislom za fabuliranje. Što se tiče beletrističke proze, napr. novele ili romana, nje nema ni u bogatoj latinističkoj književnosti staroga Dubrovnika ili u Sjevernoj Hrvatskoj, a kamoli u Bosni u vrijeme turske vladavine. Od drugih proznih tekstova ponovo spomenimo povijesne, razna pisma, neke filozofske i religiozno-moralističke tekstove, kronike, retoriku, nekrologe, filološke spise, pa razne izvještaje većinom neobjelodanjene.

Neki istaknutiji latinisti

Među prvima moramo spomenuti filozofa i teologa (15/16. stoljeće) Jurja Dragišića (Dobretića), koji je, ostavivši svoju rodnu Srebrenicu, zarana otišao u tuđinu i tamo razvio svoje sposobnosti na području filozofije i teologije. Živio je u Firenci i Rimu. Njegova izlaganja pokazuju utjecaj i humanističke škole: raspravlja u obliku dijaloga, piše lijepim jezikom i stilom, a kao napredan duh u nekim polemičkim spisima brani Savonarolu i Reuchlina (Rojhlina). Iz njegova djela *O prirodi anđela* evo odlomka (predgovora), iz kojega izbijaju Dragišićevi patriotski osjećaji: „Nikada ne mogu, dragi moji Dubrovčani, zaboraviti onu čovječnost, kojom ste me u velikoj nevolji koja je snašla cijelu Italiju, ne mimoišavši ni mene, prigrllili kao svojega sina, ljubazno primili i ugostili, prema meni se pokazali neobično savjesni i nesebični... Poslije okupacije Srebrenice i cijele Bosne, svih zemalja južnih Slavena, od Turaka, ja sam još kao dijete izbjegao najokrutnije neprijatelje i otpremljen u Italiju. Tamo sam se mnogo bavio filozofskim studijama, a u Parizu i u Engleskoj učio sam teologiju. Kada sam odatle poslije 33 godine, nešto zbog surovosti neprijatelja, nešto iz ljubavi prema rodbini ponovo zaželio doći u nepoznatu mi domovinu, kada sam svojoj braći franjevcima izgledao kao tuđinac, a rođenoj braći stranac, vi ste mi očitovali osobitu ljubav. Osigurali ste mi boravak, primili ste me kao svoga, obasuli me dobročinstvima. Tako ste mi ulili pouzdanje i dali poleta, a k tome se pridružilo povjerenje, ple-

menitost, velikodušnost slavni^h dubrovačkih građana, a i ona neka domovinska ljubav. A pokazalo se uvijek kako je njena snaga kod svih ogromna. Od prirode nas, naime, vuče ljubav za zavičajem i sili nas da volimo mjesta gdje smo kao mala djeca puzali. . . Stoga ne znam prema komu drugom bih osjećao veću obavezu i odanost nego prema vama, senatori naše Dubrave!“

Od povjesničara iz 18. stoljeća treba istaći Filipa Lastrića, autora opširne povijesti bosanske franjevačke pokrajine. Djelo je bogato podacima iz prošlosti Bosne. Nosi naslov „Epitome vetustatum bosnensis provinciae“ (Pregled starina bosanske pokrajine). Nedavno je objavljeno i u prijevodu. Lastrić (1700—1783) dao je vrijedne priloge kulturnoj povijesti BiH. Probleme franjevačke zajednice u doba Turaka i inače Lastrić je budno pratio, zalagao se kod paše u Travniku i kod Marije Terezije u Beču, a, naravno, i kod Rimske kurije. Smatramo ga začetnikom moderne povijesne znanosti u Bosni. Ne navodimo primjere iz njegova djela, jer je tiskano nedavno u Sarajevu, a i da izlaganje bude kraće. Isti autor pisao je i propovijedi u „Testimonium bilabium“.

Na školski način i prema stranim uzorima pišu se i u Bosni razni priručnici iz skolastičko-filozofskih disciplina. Iz Lastrićeva rukopisnog djela „Universa aristotelico-scotica philosophia“, najstarijega filozofskog rukopisa u Bosni, vrlo lijepa stila, donosimo odlomak iz predgovora, pisanog 1726—1729 u Kraljevoj Sutjesci: „Služba, koja mi je dodijeljena, nastavnička, obvezuje me da vam predajem teške i mučne početke prirodnih znanosti i filozofije. Naučit ću vas da ljubite i slijedite onu mudrost koja će nakon kratkog vremena uroditi slatkim i ugodnim plodovima. Ruže imaju svoje trnje. Trnje ima i znanost. Ruže neće ubrati onaj tko se boji uboda, niti će temeljitu mudrost steći onaj tko se boji prvih teškoća u skupljanju najljepšega ploda znanosti: ugodan miris privlači i nevoljku desnicu da ga ubere. Za postignuće mudrosti dragocjena istina neprivaćna forma (izgleda) pokreće razum, koji je lako ne prihvaća. Onima koji je slijede obećava najveću nagradu. One koji je poštuju zaogrće plaštem časti. Ovjenčava one koji se za nju natječu. Obogaćuje siromašne, nevrjednima daje dostojanstvo, neukima znanje. Starcima daje sigurne savjete, omladinu osnažuje u borbi. . .“

Spomenuti Dragišić pisao je i neka retorička djela, tj. *Orationes diversae*. . . tiskane u Italiji i u Dubrovniku. Od filozofskih pisaca spominjemo iz 19. st. Rafu Barišića („Conclusiones ex universa philosophia“), zatim Marijana Šunjića, koji je napisao i vrsno lingvističko djelo „De vera orthographia“. Šunjić je inače poznat kao vrstan stilist. Spomenuta rasprava, tiskana u Beču 1853, raspravlja o univerzalnom fonetskom pismu. Evo odlomka iz V poglavlja, u kojemu, govoreći o vokalima, ističe kako ne postoji samo 5 ili 6 čistih vokala, kao što i muzički instrumenti imaju 12 tonova (ne više ili manje!), od kojih su 6 puni glasovi, a 6 poluglasovi: . . . Što je, naime, drugo u ustima ljudi govor i riječ nego fina muzička modulacija (sklad)? Naše oči upotrebom mikroskopa jasno razlikuju inače neprimjetljive predmete. Kad bi se na isti način, povećavši proporcije glasova (zvuka), moglo

pomoći osjetilu sluha, mi bismo primjećivali u zajedničkom načinu govora i saobraćanja među ljudima nešto slično što se opaža u pjesmama moduliranim na razne načine. Sve ove moguće modulacije pjesama muzička umjetnost znade savršeno izraziti. Ali ovo muzička umjetnost nipošto ne bi mogla izraziti da je zapazila u naravi pjevanja 5 ili 6, umjesto 12 potpuno različitih tonova, te da ih ujedno nije obilježila određenim i sebi uvijek dosljednim znakovima, te da je isticala da se sav posao može obaviti samo sa 20 ili 25 različitih znakova (nota), kako tvrde mnogi gramatičari, tj. da se sa malo vokala i konsonanata, uzetih iz nepotpunog latinskog alfabeta, malo ili ništa izmijenjenih, mogu pravilno pisati svi jezici“

Kao drugi primjer filološkog teksta uzimamo odlomak na kraju memoarskog rukopisnog djela „Enchiridion“ Mate Kristićevića (1755—1840) iz Fojnice. U tekstu se Kristićević osvrće na povijest slavenskog pisma, ćirilice, Govoreći o ćirilici u Bosni, tj. o posebnoj varijanti njenoj, on kaže:

„Poslije svetog Jeronima, Ćirila i Metodija, neki su Slaveni vješti latinskom jeziku zanemarili vlastita slova svojega naroda i svoje knjige pisali latinskim slovima. Ne samo da su svoja slova zanemarili, na sramotu svoju, nego ih i uništili. Osramotiše se kod drugih naroda, jer su pokopali slavu svojega tako drevnoga i slavnoga naroda, potpuno se odrekavši časti kojom su nadvisivali mnogo narode. Stanovnici Bosne, iako pod turskim jarmom, poslije toliko godina sjetiše se ipak sramote nanesene ilirskom narodu. Da izbjegnju omrazi kod susjednih naroda Europe i Azije, oni su, eto, po onom glasovitom dogovoru (tj. po odluci franjevac, početkom 19. stoljeća.) imali ovu sramotu odvratiti, odlučivši čvrsto da se vrate na ona stara slova i da se njima služe: Latinskim slovima da pišu samo kad treba pisati u latinskom jeziku, a slavenskim, tj. ilirskim (ćirilskim, grčkim) slovima kada treba pisati slavenski. Franjevački definatorij (Savjet provincije, op. Ž.P.) Bosne Srebrene nedavno je izdao naređenje u kojemu pomnjivo preporučuje franjevačkim nastavnicima da onaj ilirski-slavenski alfabet (ćirilicu) šire među omladinom. „Ako bi“, ističu, „odsada koja druga slova izišla na sridu (u javnost), *grčka valja da oni oznava nauče!*“.....

U vezi sa spominjanim latinskim izvještajima: Ovi tekstovi čuvaju se u Rimu, u arhivu Propagande. Kako se u izvještajima za svaku katoličku župu (parohiju) navodi broj krštenih, vjenčanih, umrlih, zatim broj kuća, broj maloljetnih i odraslih, — dobivamo sliku o stanju stanovnika u većini mjesta, koja je apostolski vikar (biskup) obilazio. Nabrojene su 32 župe od Posušja preko Mostara, Livna, Banjaluke, do Sarajeva. Pisac izvještaja (biskupov ili vizitatorov sekretar) često prekoraiva loše narodne običaje: psovke, otmicu djevojaka, prelaze sa rimskokatoličke vjere na islam i drugo. U ovim izvještajima ocrtava se narodni život, rad franjevac, obveze u crkvi i drugo. To su „Acta visitationis Vicariatus Bosnae“. Za primjer-illustraciju uzimamo iz god. 1769. izvještaj fra Marijana Bogdanovića i njegova tajnika Josipa Tomića iz Kreševa, koji su te godine obilazili (inspicirali) katoličke župe u Bosni i Hercegovini. Papinska je,

naime, kurija slala u ove krajeve pitanja na koja su o raznim predmetima apostolski vikari morali davati odgovore. „Pošta“ je išla iz Bosne u Split, zatim u Anconu i u Rim. Istim putem i u naše krajeve. Evo detalja opisa župa Bročno i Mostara: „...Obavivši ispovijedi na groblju ispred crkve sela Ograđenik, na povišenom mjestu zasađenom drvećem, preuzvišeni vizitator-biskup, najprije saslušajanje jednoga otimača djevojaka, očinski ga opomenu, dade mu oproštenje grijeha i odredi pokoru (kaznu). Potom otsluži misu, održi narodu propovijed o podnošenju nevolja, o raširenom grijehu, psovci i otmici djevojaka, te ih oštro prekori zbog tih mana. Zatim nekima podijeli svetu pričest, a mnogima sakrament svete krizme. Poslije ručka pođosmo u drugo selo iste župe Bročno, u Međugorje, gdje smo lijepo bili primljeni u kući Ivana Sivrića i tu prenoćili... Sljedećih dana boravili smo u župi Mostar... Nismo mogli spavati. Moramo naime spomenuti obijest i bahatost Karla Komadinovića, pokvarenog katolika ove župe, koji je, otevši iz očeve kuće djevojku, iako s njenom privolom, poslao dva janjičara da primoraju biskupa vizitatora da ih vjenča (dozvoli sklapanje braka). Cijele ove noći jadni biskup nije oka sklopio, nego je, nakon prijetnji oružanom silom i divljaštvom, u zoru poslao župniku da on ispita volju one djevojke i zadovolji objema stranama, pa ako djevojka nije bila oteta i ako ne bi bilo druge koje zapreke, neka obavi sklapanje braka, a poslije Karlu Komadinoviću odredi javnu pokoru za njegov grijeh...“

Od medicinskih spisa spomenimo djelo Franje Gracića (18.st.) iz Kreševa, koji je pisao o otrovima i protuotrovima u svojoj „Analysis virus pestiferi“. Djelce je tiskano u Padovi god. 1795. U predgovoru kaže: „Proputovavši zbog studija Mađarsku, Italiju, Dalmaciju i stigavši napokon po službi u Bosnu Srebrnu podložnu Otomanskoj Porti, uz veliku bol duše opazih svećenike i narod bez ikakve medicinske pomoći. Odlučih da danju i noću čitam djela raznih pisaca, koji o tome raspravljaju, a koja sam imao pri ruci. Želio sam prema svojim sposobnostima biti bolesnicima na korist savjetom i djelom, ne bih li im olakšao nevolju...“ Poslušajmo još odlomak iz poglavlja VII (O kugi i liječenju): „U nas se ova bolest često širi... Sastoji se u izljevu žuči, dolazi zrakom, izjeda, širi se poput električne sile, uništava krv i pretvara je u žuč, često izaziva bljuvanje, dizenteriju, od toga urin postaje krvav, upaljuje naročito mišiće oko prepona, izjedajućom snagom uzrokuje zapaljenje živaca, napada i sam sastav žuči, uništava žučni mjehur, napada cijeli tjelesni mehanizam, dovodi do rastvaranja fluida kiseline, do zapaljenja i uništenja organa... Kao lijekovi propisuju se rashlađujuće kiseline, limun, šipci, drijenak, iskuhano piće od soka trave zvane u narodu broć (=lazarkinja), iscjedak gorčice sa dodatkom theriake. Treba prirediti ječam, pomiješati ga sa limunovom korom i šipkom. Od nekih sam čuo da se uzima piće od raznog sjemenja, čak i od leda zbog nesnošljive žeđi koju uzrokuju jake upale... Preporučuje se i pušenje duhana dobre kvalitete, ocat, sumpor, luk, miris borovnice, jasena i slično. Za otekline i zapaljenje preponskih žlijezda topli oblozi od kaše, tj. od ječmenoga

brašna sa sljezom kuhanim u mlijeku, zatim kukuruzno brašno sa medom. . .“ — Možda će ovaj tekst biti zanimljiv za historiju medicine i farmakologiju.

Nešto o latinskim udžbenicima. Ove smatramo važnim jer su franjevci vodili brigu i za školstvo i odgoj svoje omladine. Samostani su bili neki centri prosvjete, u njima su se nalazile samostanske škole. Istina, latinski su jezik franjevački mladi kandidati bolje izučili istom na studijama u inozemstvu. Ima nekoliko autora latinskih gramatika: Tomo Babić, Lovro Sitović Ljubušak, Stjepan Marjanović, Filip Kunić i Anđeo Kraljević. Njihova gramatička djela nisu originalna. To su adaptacije i prijevodi stranih udžbenika (Donata, Alvaresa, i drugih pisaca latinskih gramatika). Glavni uzor bio im je isusovac (jezuit) Emmanuel Alvares sa svojom latinskom gramatikom, kojom se je služilo više od dva stoljeća u mnogim zemljama Europe i Amerike. Za reformu školstva i pedagogiju naročito su važna udžbenička djela Stjepana Marijanovića iz sredine 19. stoljeća. Ističe se djelo *Systema litterarium*, zatim *Institutiones grammaticae*.

Latinske stihove u 19. stoljeću pišu Andrija Barukčić (Elegija Rafi Barišiću), Ambroz Matić i Blaž Josić. Od Matića ističemo pohvalnicu Gabrijele Barišiću „Isitirion“ (Doček) stvaranu pod očitim utjecajem rimske klasične poezije. Josić je napisao desetak elegija i oda. Ističe se velika elegija-epopeja Stjepanu Marijanoviću. Ove su pjesme slabijeg dometa i uglavnom sakralna sadržaja, pa za nas danas malo zanimljive. Ističu se lijepim latinskim jezikom. Spomenuta Josićeva velika elegija (ima preko tisuću stihova) protkana je bolnim osjećajima prema porobljenoj Bosni. To je tužbalica „Vile Bosankinje“ pred svojim slavenskim sestrama. Ovdje donosimo odlomak Josićeve pohvalnice Šunjiću u prepjevu Nikole Šopa:

Sada nastupi i upravljaj dušama vjerne si pastve.
 Smijem li, reći ću tek: „Zdravstvuj nam glavaru drag!
 Drži se, tvoje strpljenje urodit će obilnim plodom,
 Tvoje tegobe i trud lakim učinit će Krist.
 Taj tko umnožava dare znat će da ih i čuva,
 Žiću cijelome tvom pravda božanska je štit.
 Zna se da vukovi uvijek bježe kad spaze pastira,
 Straža pobožnih, znaj, plaši se dušmanski roj.
 Živi, o diko Bosne, to molba i želja je sviju.
 Uvijek će imati tvoj čime da diči se red!

Podosta arhivskog, tj. netiskanog materijala na latinskom jeziku, vrijednog za povijest Bosne i Hercegovine, nalazi se u Rimu, ali i u našim samostanima: Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska. Spomenuli smo da su latinskim jezikom pisane razne tzv. okružnice (poslanice, pisma) franjevačkih provincijala, apostolskih vikara, biskupa, razni dekreti, nekrologiji i drugo. Imamo materijala i o poznatoj Barišićevoj aferi iz sredine 19. stoljeća. Spominjemo u vezi s tim da je i u prošlim stoljećima dolazilo do sporova između franjevaca, koji su od 13. stoljeća

djelovali u ovim zemljama i na kulturnom polju, te raznih apostolskih vikara ili nametnutih biskupa, koji su željeli u svemu dirigitirati franjevcima (tzv. redovita hijerarhija katoličke crkve). I o tim stvarima čitamo u mnogim izvještajima apostolskih vikara, koje su ovi slali u Rim Generalnoj kongregaciji za širenje katoličke vjere.

Treba spomenuti vrijedne latinske tekstove koje je u „Fojničkoj regesti“ izdao (god. 1927. u Beogradu) Josip Matasović. Osim toga na latinski jezik prevedeni su i turski fermani (Dimitrije Atanacković) god. 1818. Eusebije Fermendžin izdao je Kroniku provincije Bosne Argentinae, a Petar Bakula Šematizam hercegovačke franjevačke provincije (Split, 1867).

Latinski jezik spomenutih izvještaja pun je talijanizama i latinskih riječi iz prijašnje rimokatoličke liturgije. To je, dakle, pretežno crkveni srednjovjekovni latinski jezik.

I period najnovije povijesti Bosne upoznat će se ponešto potpunije kada se prouče tekstovi čiji su autori isusovci iz Travnika, čija je glasovita klasična gimnazija odgojila mnoge naše pokojne i živuće stručnjake. Ti tekstovi (čuvaju se pretežno u Rimu!) osvjetljaju kulturnu povijest i interkonfesionalnu problematiku najnovijega vremena.

Preostaje da spomenemo i brojne latinskim jezikom pisane kronike. Svi veći samostani, kao i cijela franjevačka pokrajina, imali su svoje kroničare. Neki su memoari-kronike (ljetopisi, historije samostana) djelomično tiskani kao građa. Spominjemo ljetopis samostana u Kreševu, fra Marijana Bogdanovića, Ljetopis samostana iz Kraljeve Sutjeske fra Bone Benića. Ljetopis *Enchiridion* fra Mate Kristićevića iz Fojnice. Donosimo nekoliko kraćih odlomaka iz kreševske kronike, iz *Enchiridiona*:

Uzimamo iz Kristićevićeva „Enchiridiona“ primjere stila, gdje je ponegdje latinski tekst memoarista protkan umecima iz narodnog govora onoga vremena. U takvim tekstovima, „miješanim“, najbolje osjećamo duh onoga vremena:

Što naši protivnici krivo sude o našim privilegijama

Kada caru Mehmedu Bosna u šake zapade, Turci počеше što odakle kupiti odmah, ali ne zadosta, a kršćani bižati što kuda sa svojom familijom u kršćanska mista, bojeći se da se ne isturče, sasvim Bosnu pustu ostavivši da se po njoj međvidi legu. Što budući car razumio, odmah po svomu čohadaru (dvorjaniku) dozva fra Anđela Zvizdovića na polje Milodraž, s kim učini, kako smo gori jurve rekli, pactum conventum (ugovor), da mu virni budemo, a da serbezluk (slobodu) u njegovu carstvu uživamo bez harača i drugih dača, i da raju čuvamo i uzmožajemo. — Ali naši protivnici dodaju na ovo prigovor: Mi-jenjaju se vremena a i mi u njima, veli Hrnjo Paša iz Sarajeva. Mi opet odgovaramo: Po tomu ti hoćeš da rekneš: „Kako se prominjuju vremena, tako i mi za njima. „ — Ama, nije tako, mudri Hrnja. Vremena se prominjuju nužno, hotili ne tili, ali mi ne tako, nego se prominjujemo

kako hoćemo po našoj volji. — Ova privilegija dao je car Mehmed fratrom po svojoj volji na korist veću svoga carstva. I imo je volju zadužit sve svoje posljednje (nasljednike) da i oni ovomu privolje, ne samo care, koji će posli njega na pristolje sist, nego i sve ostale Turke, za veće raskošje svoga turskoga carstva. I da je tako, očito se vidi da je oni ferman cara Mehmeda od fratarskih privilegija od svakoga cara primljen, tja do ovoga, i od svakoga cara memleke (mjesta, zemlje) poznaje, izvan samih bosanskih plemića, koji ovako govore: „Davno bilo, sad se spominjalo samo.“ — Ova pišem i baš jedva dišem, a zaludu baš ko kad i drimam. Ferman cara Mehmeda stoji u tefterani stambolskoj in vigore proprio (=na snazi), ali zaludu kad ga se u Bosni nitko ne boji. — Ali kad bi ova bezakonja Bosanaca (bosanskih plemića) car znao, bez sumnje bi one plemiće strogo kažnjavao. Stoga se zbog njih može lako opravdati jer ne poznaje prilike u Bosni. — Hrnjo Paša iz Sarajeva i Muftija Mujedinović Afiz efendija (sredina 19. stoljeća, op. Ž.P.) ništa se zbog toga ne crvene, nego se još i ponose. Oni fetve (rješenja, propise muftija) po sebi učinjene po svitini daju, a ne znaju zanata kako se čine ni od šta bivaju. Fetva prava ima biti zakonita iuxta canones, quos rex in Regno cum suis primatibus instituit durantebus iisdem circumstantiis temporum observandos (...prema odredbama za koje je car sa velikašima ustanovio da se moraju poštovati, dok traju iste vremenske okolnosti).

Ali Hrnjo Sarajlija i Muftija Mujedinović i više drugih svoje fetve na sridu stavljaju, ne po kanuni carevi, nego protiva njima. Daklen, fetve njiove, koje daju, nisu zakonite niti valjaju, zašto tako budalasto sude da oni kanuni, budući stari, ne imaju onoga vogora (snage, vrijednosti) svoga prvašnjega ni one cine. — Ali krivo sude, jer su onaj poznati ferman Mehmeda II, koji govori o privilegijima franjevaca u Bosni, a koji se nalazi u tefterani Istambulskoj, potvrđivali sve do danas svi turski carevi, i on je po volji Mehmeda II punovažan sada kao i za njegova života. To misli i pretpostavlja sadašnji vladar, ali ne zna da Hrnjo i Mujedinović svoje fetve steru, a carev Ferman pod noge stavlja, — careva ga po vratu opipala sablja, kojigod nam po carevim senetim (dokument) neće suditi kako valja...

Dio odlomka „Glavni cilj pisca ove hronike“:

Na kraju velim ti ovo: Uvijek imaj na pameti da i tvoja sreća i tvoja nesreća počiva u davanju (in casu dativo=u dativu). Ako „dativ“ bude davao, „akuzativ“ (=onaj koji optužuje) neće imati razloga da optužuje, a „ablativ“ (onaj koji oduzima) neće pljačkati, nego će se od dobitka (tj. malih usluga) vraćati smeten i gotovo praznih ruku. Ako pak dativ (davalac) ne bude razborit, akuzativ (tužitelj) će tada imati razloga za tužbu, a ablativ (pljačkaši) će se pohlepno veseliti plijenu!

Morate, dragi moji, steći plemenite i djelotvorne zaštitnike, koji će u budućim našim neprilikama iskreno i odano kod turskih vlasti obavljati naše poslove. Koliko bi nam to pružilo zadovoljstva

i život učinilo prijatnijim! Ako je dakle tako, nastojte ih svakako steći i učiniti takvima. Uz daleko manji trošak moći ćete ih pribaviti i sačuvati, nego da vas iscrpljuju tolike globe (pljačke) i da vas toliko muče zlotvori! Kako li je dobro ovo sve znao gvardijan blage uspomene, otac Lovro Ojdana, koji se tako prilagodio svojim komšijama i kadiji onoga vremena, da za svoje trogodišnje gvardijanske službe nije pretrpio nikakvu štetu (globu). Kad ga je u vezi s tim jednom kadija zapitao: „Gvardijane, što ti to radiš? Evo tri godine projdoše, a ja za tvoju paru ne znam“. Ali mu lipo odgovori gvardijan: „A što bi, efen-dum, od mene otio više? Ja tebi često pitu mažem“. I tako je s njim stvar završio

U izlaganju i na primjerima iz tekstova nastojali smo dati uvid u latinitet Bosne i Hercegovine. Većina tekstova na terenu BiH nije nastajala iz naučnih ili literarnih pobuda. Jezik i stil historijskih i memoarskih spisa, a i većine drugih spisa (izuzevši Dragišića i nekih autora u 18. i 19 stoljeću) nije na nekoj visini. Osim utjecaja narodnog govora, susrećemo u tekstovima i mnogo talijanizama. Ima tekstova, gdje među latinskim tekstovom nalazimo i umetaka na narodnom jeziku, kako smo opazili na nekim odlomcima iz kronike fra Mate Kristićevića iz Fojnice. To bi bila neka vrst makaronskog jezika (tako slično tekstove zovu u starijoj talijanskoj književnosti!) Tekstova pisanih u klasičnom latinskom jeziku i stilu mnogo je manje. Većina tekstova pisana je u teškim prilikama u doba turske vladavine. Ovi su tekstovi vrijedni naročito za kulturnu povijest Bosne i Hercegovine. Što se tiče jezika i stila većine tekstova, nije teško zapaziti da se radi o nekoj mješavini tzv. klasičnog jezika i srednjovjekovnog crkvenog jezika. Neki pisci podjednako pripadaju i u hrvatsku književnost i u književnost Bosne i Hercegovine. Ograničili smo se ovdje na važnije činjenice i nastojali dati donekle barem sliku jednoga dijela latiniteta s terena BiH. Koliko god cjelokupni latinitet u BiH i ne bio toliko znatan u literarnom i drugom pogledu, kao latinitet u Hrvatskoj, on tvori važnu komponentu povijesnog i kulturnog razvitka naše republike (BiH). Na narodnom („bosanskom“) jeziku pišu se djela više za puk, za narod, za vjersku pouku, dok se na latinskom stvaraju više znanstvena djela i njima se služi u službenim odnosima.

Još ni danas nemamo cjelovite biobibliografije franjevaca u BiH. Dio je objavio Julijan Jelenić, koji je objavio i neke tekstove. Svoje neke radove objavljivao je Jelenić u *Glasniku ZMS, Franjevačkom Glasniku, Serafinskom Perivoju, Starinama JAZU, Ljetopisu JAZU*. Ističemo dvije njegove knjige „Kultura i bosanski franjevci“. Od starije literature latiniteta se dotiče Dragutin Prohaska, J. Matković (Bibliografija), Mijo Batinić, Eusebije Fermendžin. Istom posljednjih godina počinje se sistematski proučavati i latinitet u Bosni i Hercegovini. Nekoliko stručnjaka počelo se uključivati u rad na njegovu izučavanju, pa se nadajmo da će njihovi rezultati bolje osvijetliti kulturnu povijest Bosne i Hercegovine.